

BİR DİN EĞİTİMİ HAKKI MESELESİ OLARAK AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ'NDE MUAFİYET*

Sümeyye DEMİRTAŞ*
E-mail: sumeyye.demirtas@ogr.iu.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9609-0703>

Ayşe Zişan FURAT*
E-mail: zisanfurat@istanbul.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2263-9780>

Citation/©: Demirtaş S. & Furat A. Z. (2023). *Bir din eğitimi hakkı meselesi olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde muafiyet. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 16, 13-44.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.1287758>

Öz

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) belirttiği hak ve özgürlükleri koruyan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) sunulan davalarda, muafiyet de dahil din eğitiminin farklı boyutlarına ilişkin konular ele alınmıştır. Makale, AİHM kararlarında muafiyet konusunun ele alınış şeklini değerlendirerek AİHM'nin konuya yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Günümüzde din öğretimi uygulamalarını şekillendirme konusunda etkili olan faktörlerin başında gelen AİHM kararlarının

* Bu makale Sümeyye Demirtaş'ın İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ayşe Zişan Furat'ın danışmanlığında sürdürdüğü *Çoğulcu Din Eğitimi Kuramları Doğrultusunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları* başlıklı doktora tezinden uyarlanarak hazırlanmıştır.

* Doktora Öğrencisi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Anabilim Dalı.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Avrasya Siyasi, Sosyal, Ekonomi ve Kültür Araştırmaları Anabilim Dalı.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Yazar Katkıları: Sümeyye Demirtaş (%50); Ayşe Zişan Furat (%50).

muafiyet ekseninde incelenmesi, ileride yapılacak değerlendirmelere altyapı sağlama potansiyeli nedeniyle özel bir öneme sahiptir. Makalenin temel kaynaklarından birini oluşturan dava metinleri üzerine yapılan betimsel analiz neticesinde din derslerinden muafiyet konusunun; örgün eğitimde din dersinden muafiyet ve dinî nedenlerden ötürü dersten/okuldan/faaliyetlerden muafiyet olmak üzere iki başlıkta ele alındığı görülmüştür. Genellikle AİHS'nin eğitim hakkını, ayrımcılık yasağını, din ve vicdan hürriyetini, aile hayatına saygı hakkını düzenleyen maddeleri çerçevesinde yapılan başvurularda konu; sistematik telkin, içerik, inanca saygı, muafiyet sistemi, damgalanma riski, sosyal bütünleşme, takdir payı vb. alanlarla ilişkili olarak ele alınmıştır. AİHM'nin ebeveynlerin dinî veya felsefî inançlarına saygı duyulan, dinlerini/inançlarını açıklamaya mecbur bırakılmadıkları bir muafiyet sistemi önerisinde bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Eğitim hakkı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Muafiyet.

EXEMPTION IN THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS AN ISSUE OF THE RIGHT TO RELIGIOUS EDUCATION

Abstract

Cases brought to the European Court of Human Rights (ECtHR), which protects the rights and freedoms of the European Convention on Human Rights (ECHR) have addressed issues related to different dimensions of religious education, including exemption. The article aims to reveal the ECtHR's approach to the issue by evaluating the way the exemption issue is addressed in the ECtHR decisions. Examining the decisions of the ECtHR, which is one of the most influential factors in shaping religious education practices today, on the axis of exemption, has a special importance due to its potential to provide an infrastructure for future evaluations. As a result of the descriptive analysis on the case texts, which constitute the main sources of the article, it has been seen that the subject of exemption from religion lessons is discussed under two headings as exemption from compulsory religion lessons in formal education and exemption from lessons, school and activities due to religious reasons. Generally, in applications made within the framework of the articles of the ECHR regulating the right to education, the prohibition of discrimination, the right to freedom of thought, conscience and religion and the right to respect for private and family life; the issue was addressed in relation to systematic indoctrination, content, respect for belief, exemption system, risk of stigma, social integration and margin of appreciation etc. It has been concluded that the ECtHR has proposed an exemption system in which the

religious or philosophical beliefs of the parents are respected and they are not compelled to reveal their religion and beliefs.

Keywords: Religious Education, Right to Education, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Exemption.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan hak ihlalleri, temel insan hak ve özgürlükleri konusunda uluslararası hukukta genelde eğitim, özelde ise din eğitimi hakkını kapsayan düzenlemeleri beraberinde getirmiştir (Madra, 1981, s. 1). Din eğitimi hakkı (Evans, 2008, ss. 449-473; Leigh, 2012; Relaño, 2010), birçok uluslararası metinde garanti altına alınmaktadır. Söz konusu metinler arasında; makalemize konu olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) yasal dayanağını oluşturan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS, 4 Kasım 1950) ile İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (10 Aralık 1948), Medenî ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (16 Aralık 1966) ve Din ve İnanca Dair Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'yi (25 Kasım 1981) saymak mümkündür (Turan, (2012, ss. 77-109).

AİHS, sözleşmeciler devletlere sağladığı temel hak ve özgürlükleri, AİHM'nin denetimi ve yaptırımı ile güvence altına almaktadır. AİHS'nin AİHM'ye doğrudan başvuru hakkı, (ECTHR, 2023, md. 47; Council of Europe, 1950, md. 34) yargısal nitelikteki denetim mekanizması ve yaptırım tekniği ile diğer uluslararası sözleşmelerden farklı bir konumdadır (Anayurt, 2004, s. 56). Avrupa Konseyi'ne (AK) üye 46 devlet, AİHS'ye de taraftır.¹

AİHS, temel hak ve özgürlükleri koruma altına alan 59 madde ve 16 ek protokolden oluşmaktadır. AİHS, uluslararası alanda insan hak ve özgürlüklerine ilişkin geliştirilmiş, Madra'nın ifadesiyle "en ileri" ve "en mükemmel" sistem olarak kabul edilmektedir (Madra, 1981, ss. 1-3).

AİHM'ye 1976 yılından bu yana AİHS'nin farklı maddeleri çerçevesinde ve din eğitiminin farklı boyutlarıyla doğrudan ya da dolaylı ilişkili birçok başvuru yapılmıştır. (Fokas, 2019a, s. 3) Önemli görülen sorunlar Büyük Daire'de görülmekte ve buradaki davalarda kimi zaman yargıçlar arasında farklı görüşler ortaya çıkabilmektedir. Din eğitimine ilişkin davaların Büyük Daire'de görülmesi esasen AİHM'nin konuya verdiği önemi de ortaya koymaktadır.² AİHM'ye yapılan başvurulardaki yoğunluk Fokas'ın tabiriyle "AİHM'nin Avrupa'da giderek daha da gelişen bir alan olan din ve eğitim konusunda etkili bir aktör" olduğunu göstermektedir (Fokas, 2019a, s. 3). AİHM'de din eğitimiyle ilgili ele alınan

¹ 16 Mart 2022 tarihli kararla Rusya Federasyonu artık AK üyesi değildir. Bkz. Council of Europe, (2022).

² AİHM'nin çalışma prensibi için bkz. ECTHR, (2023).

davalarda; din dersinin içeriği ve zorunlu din dersi, muafiyet, okullarda dinî sembol, din dersine başlama yaşı, din dersi öğretmenin atanması, ayrımcılık, öğretmen ve öğrencilerin giyimi, eğitim sırasında dinî propaganda vb. konuların odak noktaları oluşturduğu görülmektedir.

Makale; içerdiği hak ve özgürlükler, bireysel başvuru hakkı ve denetim sistemi açısından uluslararası hukukta önemli bir yerde olan AİHS (Gözübüyük & Gölcüklü, 2004, s. 11; Madra, 1981, ss. 1-3) ve bu bağlamda AİHM'nin din eğitiminde muafiyet ile ilgili kararlarını araştırma konusu olarak ele almaktadır. Muafiyetin din dersinin içeriği, ebeveynlik haklarına saygı, ayrımcılık yasağı vb. din eğitiminin farklı boyutlarına ilişkin davaların odağındaki temel kavramlardan bir tanesi olması makalenin bilhassa muafiyet ekseninde şekillenmesinde etkilidir. Bu noktadan hareketle çalışmanın temel amacı, AİHM'nin muafiyet konusuna yaklaşımını ortaya koymaktır.

Araştırmanın muafiyet ekseninde sürdürülmesinde etkili olan bir diğer faktör ise konuyu ele almanın, AİHM'ye yapılacak yeni başvuruların önlenmesinde özellikle politika yapım süreçlerine ilişkin gerekli adımların atılabilmesi için altyapı sağlama potansiyeline sahip olmasıdır. Nitekim AİHM'nin idarî ve siyasî bağlayıcılığı, demokratik ve hukuk toplumu olma ilkesi gereği sözleşmecî devletlerin, din eğitimi uygulamalarında AİHM kararlarını dikkate almalarını gerekli kılmaktadır.³ Bu nedenle AİHM'nin din eğitiminden muafiyet konusuna yaklaşımını ve çözüm önerilerini bilmek, özellikle Kıta Avrupası'nda din eğitimi uygulamalarının gelişimi ve değişiminde etkili olan faktörleri anlamlandırmaya katkı sağlaması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

Nitel araştırmalarda başvurulmuş temel veri kaynaklarından biri dokümanlardır (Cansız Aktaş, 2016, s. 363). Nitel bir araştırma olan bu makalede de doküman olarak, AİHM'ye konu olmuş muafiyete ilişkin dava belgeleri, uluslararası insan hakları metinleri ve konuya ilişkin yapılan diğer çalışmalar kullanılmıştır. Bu doğrultuda makalemizde kullandığımız dava belgelerinin büyük çoğunluğunun AİHM'nin resmî web sayfasında yer alan HUDOC veri tabanı⁴ üzerinde yayınlanması bir imkândır. Elde edilen belgeler, AİHS'nin 8., 9., 14. ve 1 No.'lu Ek Protokol 2. Maddesi ve bu maddelere istinaden AİHM'nin din eğitiminde muafiyet hakkında vermiş olduğu kararlar ile sınırlandırılmıştır. Analiz birimi olarak betimsel analiz tercih edilmiştir. Betimsel analiz, araştırmada kullanılan veri toplama araçlarındaki konu, tema vb. üzerine yapılan analiz olarak tanımlanmaktadır (Ekiz, 2007, s. 195) Bu analiz şeklinde, tespit edilen verilerin bir düzen içerisinde ve yorumlanarak aktarılması amaçlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2000, s. 159). Bu makalede betimsel analiz ile belirlediğimiz ana konular, kendi bağlamında etraflıca tanımlanmış ve AİHM dava metinlerinden doğrudan alıntılarla desteklenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle AİHM'ye

³ AİHM kararları sonrası Türkiye'deki DKAB programlarındaki reformlar için bkz. Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), (2010; 2018).

⁴ European Court of Human Rights (ECTHR).

yapılan başvurularda muafiyetin ele alınış biçimlerine dair bir tasnif yapılarak ana konular oluşturulmuş; ardından AİHM'nin muafiyet konusuna bakış açısını oluşturan temel unsurlar üzerinde durulmuştur.

1. Muafiyet

AİHM kararlarında muafiyet konusunun, temelde, ebeveynlerin çocuklarının eğitiminde devletten kendi dinî inanç ve felsefî kanaatlerine saygı gösterilmesini isteme hakkı (Akbulut, 2016; Temperman, 2017) çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda AİHM'nin değerlendirmelerini; din derslerinin içeriği, uygun muafiyet sistemi, din veya inancı açığa vurma özgürlüğü vb. başlıklar altında ele almak mümkündür.

“Muafiyet” kavramı, hukuk literatüründe; “yükümlülük dışında tutulmuş” (Yılmaz, 1992, s. 607) anlamında kullanılmaktadır. Din derslerinden muafiyet konusunda ise sözleşmecî devletlerin farklı uygulamaları bulunmaktadır. AİHM kararlarında mükerreren yer alan ifade, AİHM'nin konuya yaklaşımı ve söz konusu çeşitliliğin hangi prensipler çerçevesinde mümkün olduğunu göstermesi açısından aşağıya alıntılanmıştır:

“...Bir Sözleşmecî Devletin; eğitim müfredatına din eğitimini dahil ettiği durumlarda, öğrencilerin okul tarafından verilen din eğitimi ile ebeveynlerinin dinî veya felsefî inançları arasında bir çelişkiyle karşı karşıya kalmalarından mümkün olduğunca kaçınması gerekir. Bu bağlamda AİHM, Avrupa'daki din öğretimi ile ilgili olarak ve öğretim yaklaşımlarının çeşitliliğine rağmen, üye Devletlerin hemen hepsinin, bir muafiyet sistemi veya din dersinin yerine alternatif bir derse katılma seçeneği sağlayarak veya din derslerini tamamen isteğe bağlayarak öğrencilerin din derslerinden muaf olabilecekleri en az bir yol sunduğunu belirtmektedir.” (ECtHR, 2008, par. 71; ECtHR, 2015, par. 76; ECtHR, 2019, par. 82).

Buradan hareketle AİHM'nin konuya uygulama farklılıklarının çeşitliliğine karşın zorunlu bir din dersi bulunması durumunda muafiyet sisteminin oluşturulması gerekliliği üzerinden yaklaştığı görülmektedir. Bir diğer ifadeyle AİHM, din derslerine yönelik takdir payı⁵ kapsamında devletler arası çeşitliliği kabul etmekle beraber okul programlarında din dersinin mevcudiyeti durumunda; öğrenciler için bir muafiyet sistemi oluşturmak, alternatif bir ders sunmak veya din derslerine katılımı tamamen seçmeli hale getirmek şeklinde genele teşmil edilebilecek üç farklı opsiyonu şart koşturmaktadır. Söz konusu seçeneklerin ilgili devletler için uygunluğuna dair değerlendirmelere ise davalarda çeşitli boyutlarıyla yer verildiği görülmektedir.

AİHM davaları formel özellikleri itibarıyla incelendiğinde ise muafiyete ilişkin başvurularda mahkemenin yasal dayanağı olan AİHS'nin eğitim hakkını düzenleyen 1 No'lu Ek Protokol

⁵ Takdir payı, AİHM'nin AİHS'nin uygulanmasından öncelikli olarak sorumlu olan taraf devletlere tanıdığı hareket alanı olarak tanımlanabilir. Türmen, (2002, s. 202). Takdir payı hakkında detaylı bilgi için bkz. Atakan, (2010, ss. 29-36).

2. maddesinin; özel ve aile hayatına saygı hakkını düzenleyen 8. maddesinin; din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 9. maddesinin ve ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddesinin temel referans noktaları olarak kullanıldığı görülmektedir.⁶ Bu durum muafiyet kavramının; eğitim, din özgürlüğü, aile hayatına saygı, ayrımcılık konuları ile yakından ilişkili olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Dava metinlerinden elde ettiğimiz bulgular, AİHM davalarında muafiyet konusunun “örgün eğitimde din dersinden muafiyet” ve “dinî nedenlerden ötürü dersten/okuldan/faaliyetlerden muafiyet” şeklinde iki başlık altında ele alınabileceğini göstermektedir.

1.1. Örgün Eğitimde Din Dersinden Muafiyet

AİHM davalarını incelediğimizde din dersinden muafiyetin; kısaca, çocuğun dersin tamamına ya da belli kısmına katılmaktan muaf tutulma durumu olduğu görülmektedir (ECtHR, 2007; ECtHR, 2008). Konuya ilişkin başvurulardaki temel sorun, başvuruların dinî veya felsefî kanaatleri/inançları ile derste öğretilenlerin çatışması durumuna odaklanmaktadır. Bir diğer ifade ile ebeveynler, çocuklarıyla dinî anlamda bir çatışma yaşamamak için kendi dinî veya felsefî inançlarından farklılaşan din derslerinden çocuklarının muafiyetini talep etmektedirler.

Örgün eğitimde din dersinden muafiyet meselesine ilişkin başvurularda AİHM'nin konuyu temelde iki farklı boyuttan hareketle ele aldığı görülmektedir. Aşağıda detaylı bir şekilde incelenecek bu iki farklı muafiyet biçimi, ilgili devletlerdeki din eğitimi anlayışlarının da bir yansıması niteliğindedir. Nitekim, İsveç, Türkiye ve Yunanistan'da din dersinden tam muafiyet olarak adlandırılabilir olan uygulama, ebeveyni dinî veya felsefî inançlarını ifşaya zorlayacak nitelikte olduğu için AİHM'ye dava konusu olmuştur. Norveç'te kısmî muafiyet olarak adlandırılabilir olan ikinci uygulama biçimi ise, uygulanabilirlik bakımından yetersiz nitelikte olduğundan dolayı AİHM'ye dava konusu olmuştur.

1.1.1. Tam Muafiyet

AİHM davalarında tam muafiyet konusunun; temelde, sistematik telkin, mağduriyet, damgalanma riski ve ayrımcılık ile yakından ilişkili bir şekilde ele alındığı görülmektedir.

Din dersinden tam muafiyet meselesine ilişkin önüne gelen Angeleni/İsveç (1986) davasında AİHM'nin [Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK)]⁷ konuyu, sistematik telkin çerçevesinde değerlendirdiği görülmektedir. Dava, kısaca, ateist olan başvuruların İsveç'te zorunlu dersler arasında yer alan “din bilgisi” dersinden muaf olma talebinden

⁶ AİHM'nin belirttiği üzere (ECtHR, 2008, par. 47) AİHS'nin 1 No'lu Ek Protokol 2. maddesinin AİHS'nin 8., 9. ve 10. maddeleri ışığında okunması gerekliliği, makalede AİHM'nin kararlarını doğru anlayabilmek adına zikredilen tüm maddelerin bir bütün olarak incelenmesini zorunlu kılmıştır.

⁷ Makalede incelediğimiz davalardan bazıları AİHS'nin önceki denetim sistemi olan Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK) tarafından karara bağlanmıştır. AİHK, 1 Kasım 1988 tarihli 11 No'lu Ek Protokol ile kaldırılmış ve AİHM kurulmuştur. Bkz. Resmî Gazete, (1997, md. 19).

kaynaklanmaktadır. Söz konusu davada, İsveç Kilisesi mensupları ile diğer dinlere dair yeterli düzeyde dinî eğitim imkânı bulanlar dışındakilere okul programında yer alan zorunlu din dersinden muafiyet hakkı tanınmaması odak noktası oluşturmaktadır. Başvuruda bu durum, AİHS'nin eğitim hakkı, ayrımcılık yasağı ve din ve vicdan hürriyeti hakkının ihlali maddeleri ile ilişkili bir şekilde sunulmaktadır (ECtHR, 1986, s. 45).

Konuyu sistematik telkin prensibi çerçevesinde değerlendiren AİHM/AİHK, başvuranın, zorunlu din dersinde "herhangi bir dinî ibadete katılmak zorunda olmadığını" ve "sistematik telkine maruz kalmadığını" tespit ederek din özgürlüğüne müdahale olmadığını karar vermiştir (ECtHR, 1986, s. 49).

AİHS, devletlerin ebeveynlerin inançlarına bir saygısızlık kabul edilebilecek her türlü beyin yıkama amacı gütmemesini, yani sistematik telkini, yasaklamaktadır (ECtHR, 1976, par. 53). Anlaşılacağı üzere kamusal eğitimde devletin ebeveynin din ve kanaatlerine saygı yükümlülüğü belirleyen esas kavram "sistematik telkin" yasağıdır (Öktem, 2002, s. 428). Ayrıca AİHM/AİHK, zorunlu din dersinde Hristiyanlığa ağırlık verilmesini devletin takdir payı kapsamında kabul ettiği için sistematik telkin olarak değerlendirmemiştir. AİHM/AİHM'ye göre, "herhangi bir dinî ibadete katılmak zorunluluğu" veya "herhangi bir sistematik telkin" (ECtHR, 1986, s. 59) olmadığı sürece zorunlu din dersinden muafiyete gerek yoktur. Bu durum AİHM/AİHK'nın Angeleni/İsveç (1986) davasındaki muafiyet değerlendirmesinin sistematik telkin ile sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. İsveç Hükümeti'nin din dersinden muafiyet şartına yönelik değerlendirmesi şöyledir:

"Komisyon, İsveç politikasının amacının, yani tüm çocuklara yeterli gerçek dini bilgi sağlamanın, Sözleşme'nin 14. Maddesi açısından meşru bir amaç olduğu kanaatinde. Bu nedenle, ele alınan muameledeki farklılık, Sözleşme organlarının yukarıdaki içtihatları çerçevesinde, nesnel ve makul bir gerekçeye sahiptir..." (ECtHR, 1986, s. 51).

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere AİHM/AİHK, İsveç Hükümeti'nin tüm çocuklara gerçek dinî bilgi sağlama amacını AİHS'ye uygun kabul etmiştir. Bu durum AİHM/AİHK'nin nesnel ve makul bir gerekçeye sahip olması halinde okullarda verilen din eğitimini devletin takdirine bıraktığını gösteren örneklerden bir tanesidir. Bu durum Angeleni/İsveç (1986) davasında AİHM/AİHK'nin muafiyet konusuna başvuranların yaşadığı somut mağduriyet ekseninde değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bir diğer ifadeyle AİHM/AİHK, söz konusu davada ihtimallere dayalı olumsuzluklardan ziyade reel durumlara odaklanmaktadır (ECtHR, 1986, s. 49). AİHM/AİHK'nin muafiyet konusunda reel duruma odaklanması, aşağıda Zengin/Türkiye (2008) davasında ifade edeceğimiz üzere davadan davaya değişiklik gösterebilen bir durumdur.

Bu durumla da ilişkili olarak, AİHM'nin tam muafiyet konusunu ikinci olarak; mağduriyet kavramı ekseninde değerlendirdiği görülmektedir. Ön plana çıkana husus da ebeveynin dinî veya felsefi inançları bakımından mağduriyet yaşamamasıdır. Bu duruma en güzel

örnek, doğrudan zorunlu din derslerinden muafiyet talebi üzerinden açılan Zengin/Türkiye (2008) davasıdır. Davada muafiyete ilişkin şikayetlerin temelinde, Alevî olan ebeveynlerin, zorunlu DKAB dersinden muafiyet isteklerinin reddedilmesi sebebiyle eğitim haklarının ihlal edildiğini iddiası yer almaktadır (ECtHR, 2008, par. 35). Davada AİHM, Angeleni/İsveç (1986) davasından farklı olarak din derslerinden muafiyet konusunu din dersinin içeriğinden hareketle değerlendirmiştir (Özenç, 2008, s. 194). Zengin/Türkiye (2008) davasında AİHM'nin ön planda tuttuğu husus ise zorunlu DKAB dersinde, başvuranların inancı olan Alevîlik de dahil olmak üzere Türkiye'deki dinsel çeşitliliğin unsurlarına yeterince yer verilmediği olmuştur (ECtHR, 2008, par. 58-70). Burada şunu önemle belirtmek gerekir ki davaya konu olan DKAB dersi, mezhepler üstü ve dinler açılımlı bir yaklaşımla planlanmış ve saygı temeli esas alınarak hazırlanmıştır. Dolayısıyla bu ders esasında dinler ve inançlar hakkında bir öğretimin niteliklerini ortaya koyma amacıyla Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) tarafından hazırlanan Toledo ilkeleri (OSCE, 2007) ile de uyumlu gözükmektedir (Kızılabdullah, 2008, ss. 184, 185). Söz konusu davada AİHM, zorunlu din dersinin içeriğinden kaynaklı olarak çocuk ile ebeveyni arasında dinî anlamda bir çatışma yaşanmaması için ebeveynlerin mağdur olmayacağı uygun bir muafiyet sistemine duyulan ihtiyaca dikkat çekmektedir (ECtHR, 2008, par. 71). AİHM'nin davada değerlendirme yaparken kullandığı ifadelerden mağduriyet kavramını; din dersi nedeniyle çocuk ve ebeveyni arasında ortaya çıkma ihtimali olan çatışma ekseninde tanımladığı anlaşılmaktadır.

1982 yılında anayasal açıdan zorunlu hale gelen DKAB mevzuatı, Türkiye Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu tarafından 1990 yılında verilen karar ile sadece Musevî ve Hristiyan olanların, istemeleri halinde, tamamen muaf tutulabilecekleri bir yapıya sahiptir. Alevî olan ebeveynler bu iki sınıfa dahil olmadıkları için, muafiyet talepleri kabul edilmemiştir (ECtHR 2008, par. 71-73). Bununla birlikte AİHM'ye göre, muafiyetin sadece belli bir dinî inanca sahip olanlara verilmesi, dersin öngörülen amaçları bakımından birtakım çelişkileri barındırmaktadır. AİHM kararında ırkçılığı, ayrımcılığı ve hoşgörüsüzlüğü önleme amacıyla uluslararası bir örgüt olarak kurulan ırkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu (ECRI)'nin bu konuya ilişkin raporu şöyledir:

“Eğer bu ders gerçekten farklı din kültürleri üzerine bir ders ise, bunu sadece Müslüman çocuklar için zorunlu kılmak için hiçbir neden yoktur. Tersine, eğer ders esasen Müslüman dinini öğretmek için tasarlanmışsa, belirli bir din üzerinedir ve çocukların ve ebeveynlerinin dinî özgürlüklerini korumak için zorunlu olmamalıdır.” (ECtHR, 2008, par. 74).

Buna göre Türkiye'deki muafiyet sistemindeki çelişki, herkesi kapsadığı iddia edilen mezhepler üstü nitelikteki bu dersten Hristiyanlara ve Musevîlere muafiyet hakkı tanınmasından kaynaklanmaktadır. AİHM'ye göre dersin öngörülen niteliği ile çelişen bu durum, muafiyet konusunda AİHM'ye iki kere dava açan Alevîler açısından bir mağduriyet

oluşturmaktadır.⁸ Bu noktada Türkiye'de Aleviliğin seçmeli ders olarak okutulması, mağduriyetin çözümü noktasında tartışılan bir konu olmuştur (Kaymakcan & Hendek, 2022, s. 7). Aleviliğin seçmeli ders olarak okutulması ya da diğer seçmeli derslerde Aleviliğe daha çok yer verilmesi konusu değerlendirilse dahi AİHM, bunun devleti zorunlu din derslerinin nesnellik ve çoğulculuk prensiplerini yerine getirme yükümlülüğünden muaf tutmayacağı kanaatindedir (ECtHR, 2015, par. 75).

AİHM'de muafiyetin belli bir kesime verilmesi din dersinin yaklaşımı açısından çelişki olarak ifade edilse de bu dersten sadece azınlık statüsünde bulunan Hristiyanlara ve Musevîlere muafiyet tanınması, dersin içeriği ile ilgili değil Lozan Antlaşması ve azınlık hakları ile ilgili bir konudur (Kap, 2014, s. 59). Üstelik Türkiye Hükümeti savunmasında, ateistlerle ilgili muafiyet taleplerinin değerlendirmeye alındığını da ifade etmiştir (ECtHR, 2008, par. 44).

AİHM, DKAB dersinden muafiyetin kapsamına ilişkin ortaya koyduğu bu çelişkinin yanı sıra Türkiye'de zorunlu din dersinden muafiyetin uygulanma biçimini de ebeveynleri mağdur bırakacağı için uygun bir yöntem olarak kabul etmemektedir. Bunu da şöyle gerekçelendirmektedir:

"... AİHM, muafiyet prosedürünün uygun bir yöntem olmadığı ve din derslerinde öğretilen konunun çocukların üzerinde okul ile kendi değerleri arasında bir bağıllık çatışmasına yol açabileceğini haklı olarak düşünebilecek ebeveynlere yeterli koruma sağlamadığı kanaatindedir. Bu durum özellikle, Sünnî İslam'dan farklı bir dinî veya felsefî inanca sahip ebeveynlerin çocukları için uygun bir seçim olasılığının öngörülmediği durumlarda geçerlidir. Din dersinden muafiyet prosedürü farklı dinî ve felsefî inanca sahip aileleri ağır bir yüke maruz bırakabilmekte ve çocuklarının din derslerinden muaf tutulmaları için dinî veya felsefî kanaatlerini açıklamaya mecbur kılmaktadır." (ECtHR 2008, par. 76).

Buradan hareketle AİHM'nin, dinî ve felsefî kanaatlerine saygı duymama ve dinlerini/inançlarını açıklamaya mecbur bırakma suretiyle ebeveynleri mağdur durumda bırakan bir muafiyet sistemini kabul etmediği anlaşılmaktadır. Esasında AİHM'nin "dinlerini/inançlarını açıklamaya mecbur bırakmayacak" şekilde düzenlenmesini öngördüğü muafiyet sistemi; AİHS'nin 9. maddesinde garanti altına alınan bireyin din veya inancını açığa vurma özgürlüğü ile de ilişkilidir. AİHM, muafiyet hakkından yararlanabilmek için kişinin dinini ya da inancını açıklama zorunluluğunun, bireyin din veya inancını açığa vurma özgürlüğü bakımından da sorun olabileceği kanısındadır (ECtHR 2008, par. 73).

⁸ Türkiye'de sadece gayrimüslim çocuklarına verilen DKAB dersinden muafiyet hakkının hala devam etmesi, ECRI'nın konuya ilişkin bu görüşünü, Yalçın ve Diğerleri/Türkiye (2015) davasında da tekrarlamasına sebep olmuştur.

Türkiye, din eğitiminin statüsü konusundaki tecrübeleri sonucunda din eğitimin devletin gözetimi ve denetimi altında zorunlu olarak yapılmasında karar kılmıştır (Ayhan, 2014); Doğan, 2004, ss. 611-646). AİHM, Türkiye'nin zorunlu din eğitimiyle ilgili; çocukları fanatizme yol açan uydurma hikayelerden ve yanlış bilgilerden koruma politikasını ve bunun da devlet eliyle gerçekleştirme amacını da kabul etmektedir (ECtHR, 2008, par. 40-46). Bununla birlikte AİHM, zorunlu din derslerinin ebeveynlerin mağdur olmayacakları uygun bir muafiyet sistemi olmadan verilmesi halinde, ebeveynlerin bu dersi kendi dinî veya felsefî kanaatlerine saygılı olarak verilmesi isteğini de haklı bulmaktadır (ECtHR, 2008, par. 68). Nitekim, Zengin/Türkiye (2008) davasında AİHM, DKAB dersinin ebeveynin dinî veya felsefî kanaatlerine saygı gösterme yükümlülüğü ile bağdaşmadığına kanaat getirmiştir (ECtHR, 2008, par. 70).

AİHM, kurumsal eğitimin sürekliliğinden dolayı her zaman ebeveynlerin dinî inanç ya da kanaatleri doğrultusunda çocuklarının çeşitli derslerden muaf tutulmasını isteme taleplerini karşılamada yetersiz kalacağını da kabul etmektedir (ECtHR, 2008, par. 51). Bu durum AİHM tarafından mağduriyetin, kurumsallaşmış eğitim gibi birtakım sınırlar dahilinde anlaşıldığını göstermektedir.

İlgili dava ile birlikte politika yapıcılar, Türkiye'deki din öğretimi uygulamaları için muafiyet konusunda üç seçeneği değerlendirmiştir: Birincisi, din dersinin zorunlu statüsünü kaldırmak; ikincisi din dersi zorunlu olarak kalacaksa ebeveynlerin mağduriyet yaşamayacağı uygun bir muafiyet sistemi sağlamak; üçüncüsü ise, dersin zorunlu statüsünü koruyarak içeriğini değiştirmek. Türkiye üçüncü seçeneği tercih etmiştir (Altıparmak, 2013, s. 5). 2000 yılıyla Türkiye'de mezhepler üstü yaklaşımda verilmeye başlanan DKAB dersi içeriği, AİHM'nin Zengin/Türkiye (2008) kararı sonrası yeniden güncellenmiştir. Zengin/Türkiye (2008) kararı sonrası Türkiye'de DKAB dersini de kapsayan, Alevî topluluğunu ilgilendiren konuları incelemek amacıyla düzenlenen çalıştaylar (Yaman, 2014) (ECtHR, 2015, par. 16) ile Alevî-Bektaşî, Caferî ve Nusayrî liderlerinin katılımıyla program ve ders kitaplarının incelendiği toplantılar sonucu DKAB ders kitapları yenilenmiştir (ECtHR, par. 17). Yenilenen DKAB ders programıyla birlikte Alevîlik ile ilgili konular eklenerek içerik geliştirilmiştir (MEB, 2010). Tüm bu gelişmelerle birlikte DKAB ders programında yapılan değişikliklerin yeterli olmadığı ve ebeveynlerin muafiyet konusunda yaşadığı mağduriyetlerin giderilmediği öne sürülmüştür. Bu gerekçelerle konu, Yalçın ve Diğerleri/Türkiye (2015) davası ile tekrar AİHM'ye taşınmıştır (ECtHR, 2015, par. 77). Yalçın ve Diğerleri/Türkiye (2015) davasında da AİHM, muafiyet konusunda Zengin/Türkiye (2008) davası ile benzer yorumlamalarda bulunarak Türkiye'deki muafiyet sistemindeki mağduriyetlerin hala devam ettiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda AİHM'nin ifadesi şu şekildedir:

“Mahkeme ayrıca, dinî öğretim alanına ilişkin olarak Davalı Devlet'in eğitim sisteminin, ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesini sağlamak için hala uygun araçlar sağlamadığı gerçeği nedeniyle mevcut davada Sözleşme'nin ihlâl edildiğini

tespit ettiğini gözlemlemektedir. Bu tespit başlı başına, Hasan ve Eylem Zengin davasında (§ 84) olduğu gibi başvuruların AİHS 1 No.'lu Ek Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesiyle güvence altına alınan haklarının ihlâlinin yapısal bir sorundan kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre Mahkeme... öğrenci ebeveynlerinin dinî veya felsefî inançlarını açıklamaya zorlamayacak elverişli şartların gecikmeksizin sağlanması gereğini vurgulamaktadır..." (ECtHR, 2015, par. 84).

Alıntıda da işaret edildiği üzere AİHM artık durumu yapısal bir sorun olarak nitelendirmekte ve ebeveynleri dinî veya felsefî inançlarını açıklamaya zorlamamak suretiyle mağduriyet yaşamayacakları uygun bir muafiyet sisteminin gecikmeksizin oluşturulması gerekliliğini vurgulamaktadır. AİHM'nin ebeveynlerin mağduriyet yaşadıkları muafiyet sistemi üzerinden değerlendirdiği yakın tarihli diğer bir dava da Papageorgiou/Yunanistan (2019) davasıdır. Davada muafiyete ilişkin yapılan şikayetlerin temelinde, ebeveynlerin Yunanistan'daki zorunlu din dersinden muafiyet talebi için resmî bir beyanla Ortodoks Hristiyan olmadıklarını açıklamak zorunda kalmaları yatmaktadır. Ebeveynler, dinî ya da felsefî inançlarını açıklamak suretiyle elde edecekleri bir muafiyet sisteminde din ve vicdan hürriyetinin bireyin din veya inancını açığa vurması özgürlüğü alanına bir müdahale olacağını ileri sürmüşlerdir. Başvurulara göre bu durum din ve vicdan hürriyeti ile özel ve aile hayatına saygı, ayrımcılık yasağı ve eğitim hakları bakımından da mağduriyet oluşturmaktadır (ECtHR, 2019, par. 32, 33).

Dava metninde konuya ilişkin olarak;

"İlk olarak, Mahkeme, bu davada gündeme getirilen temel konunun, ebeveynlerin din dersinde muaf tutulabilmeleri için çocuklarının Ortodoks Hristiyan olmadığını beyan eden resmî bir beyanname sunma yükümlülüğü olduğu kanaatindedir. Davanın koşullarında, din derslerinin içeriği, dersten muafiyet ile doğrudan bağlantılı değildir ve Mahkeme bunu ayrıca ele almayacaktır." (ECtHR, 2019, par. 81).

Yer alan bu ifade; AİHM'nin zorunlu din derslerinden tamamen muafiyet konusundaki odak noktasının aslen ebeveynin dinî veya felsefî inancına saygı hususu olduğunu göstermektedir. AİHM'nin muafiyet konusunu anlamlandırma biçimindeki değişimi ortaya koyması itibariyle önem arz eden bu ifadeler, ders içeriğinin bu dava özelinde asıl konuyla ilişkili sayılmadığını ortaya koymaktadır. Söz konusu davada AİHM önceki davalardan farklı olarak ebeveyni, dinini ya da inancını açıklamaya zorlamak suretiyle ağır bir yük altına sokacak bir muafiyet sistemini –dersin içeriğini bakılmaksızın– kabul etmeyeceğinin sinyalini vermektedir.

AİHM'nin tam muafiyet konusunu üçüncü olarak; damgalanma riski üzerinden tanımladığı görülmektedir. AİHM davalarını incelediğimizde (ECtHR, 2019; ECtHR, 1996a) damgalanma riski, ebeveyn veya çocukların belli bir dine ait olma ya da olmamalarının

ortaya çıkması sonucu yaşanabilecek olumsuz durum olarak anlaşılmaktadır. Papageorgiou/Yunanistan (2019) davası, diğer davalardan farklı olarak konuyu ayrıca ebeveyn ve çocukların dinlerine/inançlarına ilişkin damgalanma riski üzerinden ele almaktadır. Davada AİHM'nin muafiyet konusuna yaklaşımının belirleyicilerinden bir tanesinin davanın konu olduğu bölgenin toplumsal özelliklerinin damgalanma riskine etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim AİHM'nin konuya ilişkin değerlendirmesinde yer verdiği;

“AİHM, çocukların din dersinden muaf tutulmasına ilişkin mevcut sistemin, özel hayatlarının hassas yönlerini ifşa etme riskiyle ebeveynler üzerinde aşırı bir yük oluşturabileceği ve özellikle Sifnos ve Milos adalarında olduğu gibi, damgalanma riskinin çok daha yüksek olduğu küçük ve dinsel olarak yoğun bir toplumda yaşıyorlarsa, çatışma riskinin onları böyle bir talepte bulunmaktan caydırabileceğini değerlendirdi...” (ECTHR, 2019, par. 87).

İfadeleri, ilgili devletin veya başvuranların yaşadıkları bölgenin demografik özelliklerinin damgalanma riskini ortaya çıkarabilecek temel faktörler arasında sayıldığını göstermektedir.

AİHM'nin konuyu damgalanma riski üzerinden değerlendirdiği diğer bir bağlam da seçmeli din dersinden muafiyete ilişkin olarak açılan davalardır (ECTHR, 2006a; ECTHR, 2010; ECTHR, 1996a; ECTHR, 2001). Bu davalarda muafiyetle ilgili şikayetlerin temelinde, seçmeli din dersinden muaf olma taleplerinin gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkan ayrımcı muamele yer almaktadır. Bu ayrımcı muamelenin arkasında, okulun ebeveynin talebi üzerine seçmeli din dersi yerine alternatif olarak verilecek ahlâk dersini vermemesi nedeniyle dersi alamayan öğrencilerin karnede din/ahlâk hanesinin boş kalması yatmaktadır. Grzelak/Polonya (2010) davası konuya ilişkin diğer davalardan farklı olarak ihlal kararı vermesi sebebiyle önemli bir yerdedir.⁹ İlgili davada AİHM, çocuğun karnesinde din/ahlâk ders notunun bulunmamasının dinî aidiyetin bulunmaması olarak yorumlanabileceğini ve bundan dolayı dinî inancı bulunmayan bir kimse olarak damgalanmasının muhtemel olduğu kanaatindedir (ECTHR, 2010, par. 88,95). Konuyu damgalanma riskinin yanı sıra gelecek yaşamdaki etkisi üzerinden de ele alan AİHM, bu durumun ahlâk dersi alamayan öğrenciler üzerinde gerçek bir olumsuz etki yaratabileceğini gözlemlemektedir. AİHM'ye göre bu öğrenciler, istedikleri seçmeli dersi alamadıkları için gelecekte çalışma hayatlarını etkileyecek olan ortalama notlarını yükseltmekte bu dersi alan öğrencilere göre daha fazla

⁹ Polonya'da 2007 yılında yürürlüğe giren bir Talimatname ile ortalama notlarının öğrencilerin çalışma hayatları üzerinde etkisi olacağı kararı alındı. 2007 yılındaki Talimatname'den sonra açılan Grzelak/Polonya (2010) davasında AİHM, bu durumu göz önünde bulundurarak okul karnesindeki din dersi notlarının okul ortalamasını etkilemesi üzerinden bir değerlendirme yapmış ve önceki davalardan farklı olarak ihlal kararı vermiştir. Bkz. ECTHR, (2010, par. 69). Bulski/Polonya (2006) davası ise geri çekildiği için sonuçlandırılmamıştır.

zorluk yaşayabilecektir. Üstelik bu öğrencilerin ortalamalarını yükseltmek için inançlarına aykırı olsa da din dersi almak zorunda hissetmeleri de muhtemeldir (ECtHR, 2010, s. 96).

Grzelak/Polonya (2010) kararında AİHM'nin, konuya ilişkin diğer davalarında (ECtHR, 2008, vd.) bir çözüm olarak sunduğu din dersinden muafiyeti de AİHS'nin ihlali olarak değerlendirdiği görülmektedir. Bu dava ile esasında muafiyet konusunun boyutu da değişmiştir. Grzelak/Polonya (2010) davasında muafiyet konusunda ebeveynin dinî ve felsefî kanaatlerine saygı duyulması, ebeveynin dinî ve felsefî inançlarını açıklamak zorunda olmayacakları koşulsuz muafiyet meselelerinin yanı sıra bir başka konu daha gündeme gelmiştir: Muafiyet verilen dersin yerine getirilen alternatif dersin öğrenciyi ayrımcılığa maruz bırakmaması meselesi. Bu bağlamda Grzelak/Polonya (2010) davası ile AİHM, ahlâk dersi almak isteyenler ile din dersine katılan diğer öğrenciler arasında muamele farkı varsa ve bu muamele makul bir şekilde gerekçelendirilmezse ebeveynin dinî ve felsefî inançlarını açıklamak zorunda olmayacakları koşulsuz muafiyet hakkını da tek başına yeterli bulmamıştır (ECtHR, 2010, par. 100; Kaymakcan & Hendek, 2022, ss. 3, 4). Bu da muafiyet hakkının varlığının da artık temel hakların ihlalinin önlemek için tek başına yeterli olmadığını ortaya koymaktadır (Berkmann, 2022, s. 441).

AİHM'de tam muafiyet konusu; sistematik telkin, mağduriyet, damgalanma riski ve ayrımcılık üzerinden ele alınmaktadır. Tam muafiyet konusundaki başvuruların; ebeveyn ile çocuk arasında dinî bakımdan yaşanması muhtemel çatışmadan ve din dersi alanlar ile almayanlar arasındaki ayrımcı muameleden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bölgenin toplumsal özelliklerinin damgalanma riskine etkisi ile karnedeki notların gelecek yaşantıya etkisinin ebeveynler için dersten muafiyetten vazgeçebilecekleri bir unsur olabileceği de görülmektedir.

1.1.2 Kısmî Muafiyet

Kısmî muafiyet, çocuğun din dersinden tamamen muaf tutulmamakla birlikte dersin bazı bölümlerinden muaf olması anlamına gelmektedir (ECtHR, 2007, par. 104). Diğer bir ifadeyle, ebeveynler yazılı bir istekle, zorunlu din derslerinde kendi inançları dışında başka bir dinî inanç ya da felsefeyi kabul etme olarak düşünölebilecek bölümlerden çocuklarının muaf tutulmalarını isteyebilmektedir (ECtHR, 2007, par. 96). Folgero ve Diğerleri/Norveç (2007) davası doğrudan kısmî muafiyet ile ilişkili olması nedeniyle konu açısından güzel bir örnektir. İlgili davanın konusu; özetle, Norveç'te zorunlu olarak okutulan "Hristiyanlık, Din ve Felsefe (KRL)" dersinden tamamen muaf olma hakkının olmayışı ve kısmî muafiyet hakkının da yetersizliğidir.

AİHM'nin görüşüne göre, KRL dersi kapsamında çocukların dualar, piyesler vb. dinî faaliyetlere katılması, o dini benimsemeyen özellikle küçük yaştaki çocukların zihinlerini etkileyebilmektedir (ECtHR, 2007, par. 94). Bu sorunun çözümü için AİHM, ebeveynlerin küçük yaştaki çocukları için dersin onları etkileyebileceği düşünölen bölümlerinden kısmî muafiyet taleplerini makul kabul etmektedir. Bununla birlikte, kısmî muafiyet sistemini,

aşağıda da üzerinde durulacağı üzere, dava dosyasındaki sırasıyla; uygulanabilirliği, dinî veya felsefî inancına yönelik açıklama gerektirmesi ve yeterliliği şeklinde özetlenebilecek üç başlık çerçevesinde eleştirmektedir.

ÂİHM kısmî muafiyet sistemini ilk olarak uygulanabilirliği ekseninde değerlendirmiştir. Dava metninde yer alan;

“Bu bağlamda ÂİHM, kısmi muafiyet sisteminin işleyebilmesi için, ilk olarak, ilgili ebeveynlerin, okula kendi kanaat ve inançlarıyla uygun düşmeyen öğretimin bu kısımlarını önceden belirleyebilmeleri ve okula bildirebilmeleri için ders planlarının ayrıntıları hakkında yeterince bilgilendirilmeleri gerektirdiğini kaydeder. Bu, yalnızca ebeveynler için değil, aynı zamanda önceden ayrıntılı bir ders planı hazırlamakta ve ebeveynlere göndermekte sıklıkla güçlük çeken öğretmenler için de zorlu bir görev olabilir...” (ECtHR, 2007, par. 97).

İfadeleri, kısmî muafiyet sisteminin, özellikle uygulama aşamasında öğretmenler ve ebeveynler açısından birtakım zorlukları beraberinde getirdiğinin kabul edildiğini göstermektedir.

ÂİHM'nin kısmî muafiyet konusuna yönelik ikinci değerlendirmesi, bu şekilde bir talebin ebeveynleri dinî veya felsefî inançlarına dair açıklama yapma zorunda bırakmasına yöneliktir. Norveç Eğitim Kanunu'na göre, dinî nitelikte olmayan faaliyetlerde veliler muafiyet talep edebilmek için dinî ve felsefî kanaatlerinin özel unsurlarını açıklamak zorunda kalabilecekleri makul gerekçeler sunmak durumundadırlar (ECtHR, 2007, par. 42). Böyle bir prosedürün işletilebilmesi için ebeveynlerin dinî veya felsefî inançlarına ilişkin okula detaylı bilgi vermek zorunda kalması anlamına gelmektedir. ÂİHM bu zorunluluğun, aynı zamanda ebeveynlerin dersten muafiyet taleplerinden çekinmesine neden olabileceğine de işaret etmektedir (ECtHR, 2007, par. 98). Bu durum kısmî muafiyet sisteminin işleyişinde sıkıntılar olabileceğini göstermektedir.

ÂİHM'nin davadaki üçüncü vurgusu ise ebeveynlerden gelen kısmî muafiyet talebi kabul edilse de bunun, çocuğun dersin ilgili kısmından muaf olacağı anlamına gelmeyeceğidir. Norveç Zorunlu Eğitim Kanunu'nun 13 (10) maddesine göre,

“...muafiyete ilişkin bildirim alan bir okulun, mümkün olduğunca ve özellikle, ilkököl düzeyinde, ‘program içinde, farklılaştırılmış bir eğitim’ vermeye çalışmak için çözüm araması gerekmektedir... Kanunun gerekçeleri, farklılaştırılmış eğitimin, aynı programa göre yapılması gerektiğini ve bilgilerin farklılaştırılması değil, faaliyetlerin farklılaştırılması olduğunu belirtmektedir. Ders bilgisinden muafiyet olmadığı için, muaf tutulan öğrencilerin, program çerçevesinde eğitim görmektedirler...” (ECtHR, 2007, par. 48).

Kısmî muafiyetin geçerli olduğu durumlarda KRL dersi çerçevesinde farklılaştırılmış eğitim¹⁰ ile öğrencilere, farklı faaliyet ve metodolojik yaklaşım yoluyla Hristiyanlığa ait bilgiler öğretilmektedir (ECtHR, 2007, par. 48). AİHM, okullardaki farklılaştırılmış eğitim kapsamındaki bu esneklik sebebiyle KRL dersinde çocuklara; dualar, ilahiler, ayinler vb. etkinliklere izleyici olarak katılmalarının önerildiğini tespit etmiştir. AİHM'ye göre çocukların dinî bilgileri faaliyetler yoluyla alabilmesi, yani dinî faaliyetten muaf olmaması, doğal olarak kısmî muafiyet hakkının etkinliğini de azaltabilecek bir durumdur (ECtHR, 2007, par. 99).

Sonuç olarak AİHM; davada KRL dersinin tarafsız, eleştirel ve çoğulcu şekilde AİHS'nin 1 No.'lu Ek Protokol 2. maddesindeki gereklilikleri yerine getirmeye yeterli olduğunun söylenemeyeceğine karar vermiş ve dersten tamamen muafiyet hakkının olmayışını 8'e karşı 9 oyla AİHS'nin ihlali olarak değerlendirmiştir (ECtHR, 2007, par. 102). Oy sayılarındaki yakınlık, AİHM yargıçlarının özellikle kısmî muafiyetin uygulanabilirliği noktasında yaklaşım farklılığına sahip olduğunu ortaya koymasını bakımından önemlidir.

Karara karşı çıkan yargıçlara göre kısmî muafiyet imkânı, Hristiyanlık dışındaki dinlere mensup olan veya hiçbir dine mensup olmayan ebeveynlerin ihtiyaçlarını dikkate almaktadır. Onlara göre kısmî muafiyet isteyebilecek ebeveynlerin dersin içeriği hakkında kendilerini bilgilendirmek için uygun adımları atmaları haklı bir beklenti olarak kabul edilebilir. Bu yargıçlar Norveç'te uygulanan muafiyet sisteminin aslında uygulanabilir olduğunu ve AİHM'nin iddia ettiği üzere dersten muafiyet talebi için ebeveynleri büyük bir yük altına sokmadığını düşünmektedir. Dolayısıyla yargıçların fikir ayrılığının temelinde, aslen kısmî muafiyetin pratikte uygulanabilirliği konusu bulunmaktadır. Kaldı ki, kısmî muafiyet uygulamada; farklılaştırılmış eğitim, ebeveynin inançlarına saygı vb. birtakım eksiklikler içermekle birlikte bu eksiklikler giderildiği takdirde, özellikle herkesin yeterince din eğitimi almasını isteyen devletler (Türkiye, İsveç vd.) için tam muafiyete alternatif olarak değerlendirilebilecek bir sistemdir.

1.2. Dinî Nedenlerden Ötürü Dersten/Okuldan/Faaliyetlerden Muafiyet

AİHM davalarında muafiyet konusunun ele alındığı diğer bir bağlam da dinî nedenlerden ötürü dersten/okuldan/faaliyetlerden muafiyettir. Konuya ilişkin davalarda; ebeveynlerin dinî veya felsefi inançlarına aykırı olduğu düşüncesiyle çocuklarının okuldaki kimi derslerden, faaliyetlerden ve hatta okulun tamamından muaf tutulmasını talep ettikleri görülmektedir. Konuyla ilgili ilk örnekler, din eğitimine ilişkin ilk davalara kadar geri gitmektedir. Nitekim, din eğitimine ilişkin AİHM'ye akseden ilk dava olan Kjeldsen, Busk Madsen ve Petersen/Danimarka (1976) davası doğrudan bu konuyla ilişkili olup, ebeveynlerin dinî inançları sebebiyle çocuklarının cinsel eğitim dersinden muaf tutulma

¹⁰ Okul programlarında eğitimin uyumlaştırılması anlamına gelen farklılaştırılmış eğitim, mümkün olduğunca tüm öğrencilerin sınıfta aynı bilgi alanlarını, uygun çalışma yöntemleri kullanarak işlemlerini sağlamaya yardımcı olmalıdır. Bkz. ECtHR, (2007, s. 48).

taleplerini ele almaktadır. Bu davada ilgi çekici husus, Danimarka Hükümeti'nin AİHS'nin 1 No.'lu Ek Protokol 2. maddesinin hükmünü sadece mezhepsel bir özelliğe sahip din dersinden muafiyeti kapsar şekilde değerlendirmesidir (ECtHR, 1976, par. 51). Eğitim hakkının kapsamı ile yakından ilişkili bu hususa yönelik AİHM'nin ifadesi, maddenin kapsayıcı doğasını şu şekilde tanımlamaktadır:

“...Devletin eğitim ve öğretim ile ilgili işlevlerinin her biri için geçerli olan Madde 2 (P1-2), din dersleri ve diğer dersler arasında bir ayırım yapılmasına izin vermez. Devlete, tüm devlet eğitimi programı boyunca ebeveynlerin dinî veya felsefî inançlarına saygı duymasını emreder.” (ECtHR, 1976, par. 51).

Mahkeme tarafından din dersleri ve diğer derslerin arasında –konumuz itibariyle muafiyet konusunu da kapsar şekilde– bir ayırım olmadığı vurgulanması, ebeveynlerin din derslerinin yanı sıra aşağıda da üzerinde durulacağı üzere cinsel eğitim dersi, ahlak dersi, yüzme dersi vb. derslerden dinî inançları doğrultusunda muafiyet taleplerinin haklılığına işaret etmektedir. Bu noktada ilgi çekici bir husus ise sadece belirli derslerden değil okul eğitiminin tümünden veya birtakım okul faaliyetlerinden de muafiyet talebinin gündeme gelecek olmasıdır. AİHM konuyu sistematik telkin ve tarafsızlık, toplumsal bütünleşmeye katkı ve devletin takdir payı kapsamında ele almaktadır. AİHM'nin, aşağıda izah edileceği üzere, tüm dava çeşitliliğine rağmen bu davalarda zorunlu din derslerindekiyle farklı olarak benzer bir yaklaşıma sahip olacağı görülecektir.

AİHM'nin ebeveynlerin dinî inançları sebebiyle muafiyet taleplerini değerlendirirken ön plana çıkardığı hususların başında sistematik telkin ve tarafsızlık gelmektedir. Konuya dair AİHM'nin yaklaşımının en net izlenebileceği davalar ise cinsel eğitim dersinden muafiyet talebini konu alan davalardır. Çok erken tarihlerden itibaren mahkemeye konu olan cinsel eğitim dersinden muafiyet davalarının temelinde, ebeveynlerin okulda verilen cinsel eğitim derslerinin kendi dinî ve felsefî inançları ile uyum sağlamadığı ve çocukları ile aralarında dinî bakımdan çatışmaya yol açtığı gerekçesiyle yaptıkları şikayetleri yer almaktadır.

AİHM, yukarıda ele aldığımız Angeleni/İsveç (1986) davasındaki –her ne kadar hedef ders farklı olsa da– benzer bir yaklaşımla konuyu sistematik telkin üzerinden ele almıştır. Söz konusu davalarda cinsel eğitim derslerin içeriğini inceleyen AİHM, devlet okullarında verilen cinsel eğitim derslerinin sistematik telkin amacı gütmeyeceğini; bu ders ile çocuklara doğru, kesin, tarafsız, genel ve bilimsel bilgilerin verilmesinin amaçlandığını belirtmiştir. Dolayısıyla AİHM, AİHS'nin hedeflerine uygun olarak işlenen bu dersten muaf olmayı gerektirecek bir durum tespit etmemiştir.

AİHM'nin konuya ilişkin diğer bir vurgusu da okullarda verilen cinsel eğitim derslerinin, ebeveynleri çocuklarını kendi dinî veya felsefî inançları doğrultusunda eğitmeleri ve rehberlik etmeleri noktasında engellemediğidir (ECtHR, 1976, par. 54, vd). Bu durumda konuyu ebeveynlik hakları kapsamında ele alan AİHM, cinsel eğitim derslerinin ebeveynin çocuğuna kendi dinî inançlarına uygun eğitim hakkını kısıtlamadığını vurgulamaktadır.

AİHM'nin bu vurgusu, çocuğun din eğitimindeki tek kaynağı okul olarak görmediğini ve ebeveynlere de sorumluluk yüklediğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte yaşadıkları bölgede dinî bakımdan azınlıkta olan ebeveynler, bu sorumluluğu yerine getirmede birtakım sıkıntılar yaşayabilmektedir. Nitekim, ebeveynler her zaman buldukları çevrede kendi dinî inançlarına ya da felsefi kanaatlerine uygun bir eğitim hakkına erişememektedirler (ECtHR, 2006b, s. 6). Böyle bir durum karşısında AİHM, ebeveynlerin bu sıkıntılarını dikkate almamıştır. Diğer davalarda olduğu gibi AİHM'nin burada da öncelendiği konu, ebeveynlerin kendi inançları doğrultusunda çocuklarını eğitmelerinde özgür olmasıdır (ECtHR, 2006b, s. 7).

Ebeveynlerin dinî ya da felsefi inançlarına uymadığı yönündeki şikayetlerinin hedefi olan diğer bir alan da ahlâk dersidir. Ahlâk dersinden muafiyet konusu ile ilişkili davalar arasında bulunan Appel-Irrgang ve Diğerleri/Almanya (2009) davası, AİHM'nin okulun toplumsal bütünleşmedeki önemini vurgulaması itibarıyla özel bir öneme sahiptir. Davada, Almanya Okul Yasası'nın 12(6) maddesi uyarınca ahlâk derslerinin amacını şu şekilde ifade edilmiştir:

"... Ahlâk derslerinin amacı; ortaokul öğrencilerinin eğilimlerini ve yeteneklerini geliştirmek; etnik, dinsel veya ideolojik geçmişlerine bakılmaksızın sosyal olarak etkileşim kurma becerisi ve kültürlerarası diyalog ve ahlâkî muhakeme yeteneği geliştirmek için bireysel ve toplumsal yaşamın temel kültürel ve ahlâk sorunlarını ele almaktır. Bu amaçla ahlâk dersleri; öğrencilere diğer konuların yanı sıra felsefe, dini ve felsefi ahlâk, farklı kültürler ve yaşam biçimleri ve başlıca dünya dinleri hakkında bilgi verir. Federal Anayasa Mahkemesi'ne göre; fikir ve görüşlerin çoğulluğuna açık olmak, demokratik ve liberal bir devlette eğitimin bir ön koşuludur; bu devlet, meşru olarak din veya felsefi görüşe dayalı ayrımcılığın gelişmesini engellemeye ve azınlık entegrasyonunu teşvik etmeye çalışabilir. Bir öğrencinin hoşgörülülük ve diyaloga açık olması, farklı inanç ve felsefi inançlara karşılıklı saygı içinde demokratik yaşama katılmanın ve toplumda yaşamanın temel koşullarından biridir." (ECtHR, 2009, s. 10).

Buradan hareketle AİHM, ahlâk dersinin toplumsal bütünleşmeye katkı sağlama potansiyelini göz önünde bulundurarak öğrencilerin dersten muaf olma isteklerinin reddedilmesini AİHS'ye aykırı bir durum olarak görmemiştir.

AİHM'nin konuyu, okulun toplumsal bütünleşmedeki önemi üzerinden incelediği diğer bir başvuru da dinî nedenlerden ötürü okuldan muafiyete ilişkin Konrad ve Diğerleri/Almanya (2006b) davasıdır. Bu davada da benzer şekilde ebeveynler özellikle cinsel eğitim özelinde okulda verilen eğitimin kendi dini inançlarına uymadığı ve çocuklarıyla çatışma yaşanacağı gerekçesi ile çocuklarını okuldan muaf tutarak evde eğitime taleplerini ifade etmişlerdir. Bu davada AİHM'nin değerlendirmesi, okulun sadece bilgi edinme değil aynı zamanda toplumsal bütünleşmedeki önemi üzerinden olmuştur (ECtHR, 2006b, s. 7).

AİHM'nin konuyu diğer bir değerlendirme şekli devletin takdir payı kapsamında olmuştur. AİHM'nin bu yaklaşımının özellikle derse katılmama sonucunda karşılaşılan ayrımcılık veya alınan cezalar ekseninde şekillenen davalarda ön plana çıktığı görülmektedir. Bu yaklaşım doğrultusunda AİHM'nin yapılan uygulamaları genel itibarıyla devletlerin yerel hukukî düzenlemeleri olarak kabul ettiği görülmektedir. Örneğin, dinî inançları sebebiyle yüzme derslerine katılmama sonucu verilen cezaya ilişkin Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre (2017) davasında ebeveynler, karma yüzme derslerinin dinî inançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle kızlarının bu dersten muaf olmasını talep etmişlerdir. AİHM ise zorunlu olarak verilen yüzme eğitimin çocukların gelişimi bakımından önceliğini savunarak verilen cezayı devletin hareket alanı olarak tanımlanan takdir payı kapsamında değerlendirmiş; bu dersin çocuğun hem fiziksel hem de sosyal entegrasyonu açısından önemini vurgulamıştır (ECtHR, 2017, par. 96, 97). Konuya ilişkin yegâne istisna durum ise tıbbi gerekçeler vb. bir durumda muafiyetin iyi tanımlanmış koşullarda ve tüm dinî gruplara eşit muamele göz önünde bulundurulması koşuluyla gerçekleştirilebileceği yönünde tanımlanmıştır (ECtHR, 2017, par. 96).

AİHM'nin konuyu Valsamis/Yunanistan (1996c) ve Efsratiou/Yunanistan (1996b) davalarında da aynı eksenle ele aldığı görülmektedir. Söz konusu davalarda muafiyete ilişkin şikayetlerin temelinde, Yehova Şahidi ebeveynlerin dinlerine aykırı olduğu gerekçesi ile Yunanistan- İtalya savaşının başlangıç günü için yapılacak faaliyetlere katılmasını istememesi sonucunda çocuklarına verilen okuldan uzaklaştırma cezası yatmaktadır (ECtHR, 1996b, par. 22; ECtHR, 1996c, par. 21). Her iki davada da ebeveynlerin talebi üzerine çocuklar din dersinden ve Ortodoks ayininden muaf tutulmuşlardır. Bununla birlikte ebeveynlerin bir okul faaliyeti olan savaş anma günü ve yürüyüşünden muafiyet talepleri kabul edilmemiştir. Yüzme dersinden muafiyet konusunda olduğu gibi bu konuyu da devletin takdir payı kapsamında değerlendiren AİHM, bu tür ulusal anma törenlerinin hem başvuran ebeveynlerin inançlarına hem de kamu yararına hizmet ettiğini ifade etmiştir. AİHM'ye göre törenlerde askerî temsilci bulunması da bu özelliği değiştirmemektedir (ECtHR, 1996a, par. 32; ECtHR, 1996c, par. 31). AİHM, okul faaliyetlerinden muaf kabul edilmeyen çocuklara sözleşmecî devletin takdir payı kapsamında vermiş olduğu uzaklaştırma cezasının çocuk üzerinde bazı psikolojik etkileri olabileceğini kabul etmekle birlikte, bunun sınırlı bir süreye sahip olduğunu ve çocuğun okul binasından dışlanmasını gerektirmediğini vurgulamaktadır (ECtHR, 1996b, par. 33; ECtHR, 1996c, par. 32). Bu yaklaşım aslen AİHM'nin ebeveynlerin dinî nedenlerden ötürü muafiyet taleplerini her zaman makul karşılamadığına ve özellikle kamu yararı olarak gördüğü durumlarda muafiyet kararını sözleşmecî devletin takdir payına bıraktığına işaret etmektedir (ECtHR, 1996b, par. 34; ECtHR, 1996c, par. 33). Konuya dair literatür incelendiğinde, bu konunun farklı eleştiriler aldığı görülmektedir. Arslan, tören ve yürüyüşün ebeveynlerin inançlarına aykırı olduğu iddialarına yönelik AİHM'nin aksini iddia çabasını anlamsız bir uğraş görerek eleştirmiştir. Nitekim bu davadan kısa bir süre sonra Yunanistan'ın 1998 yılından itibaren yürüyüşlere katılmayanlara ceza verilme kuralını

kaldırarak ebeveynlerin istekleri doğrultusunda bir harekette bulunması da (Arslan, 2005, s. 62) Arslan'ın eleştirisini haklı çıkarmıştır. Bu aynı zamanda AİHM kararlarının sözleşmeci devletlerin yasal mevzuatları üzerindeki somut etkisi olarak da değerlendirilebilir.

Değerlendirme

AİHM kararlarının din eğitiminde muafiyet konusuna yaklaşımını ve çözüm önerilerini bilmek, günümüz din öğretimi uygulamalarının farklılaşması ve dönüşümünde etkili olan faktörleri anlamlandırabilmeye katkı sağlayacaktır. Nitekim AİHM'nin verdiği bir karar, davanın konusu ve davaya taraf ülkeler ile sınırlı olmakla (Gözübüyük & Gölcüklü, 2004, s. 123) birlikte ihlal, AİHS'nin bir kuralından kaynaklanıyorsa "insan hakları asgarî standardını" sağlama esası gereği sözleşmeci devletler, aleyhine bir başvuru olmasını beklemeden ulusal hukukuna gerekli düzenlemeleri yapmakla yükümlüdür (Çavuşoğlu, 2003, ss. 18-24). AİHM'nin sözleşmeci devletler üzerindeki bu belirleyici etkisi esasında siyasî ve hukukî bakımdan bağlayıcı oluşunun bir sonucudur. Sözleşmeci devletler, demokratik bir toplum olmanın ve hukukun üstünlüğü prensibinin gereği olarak din eğitim programlarını bu doğrultuda geliştirmektedirler. Nitekim, Türkiye'de okutulan zorunlu din derslerinin içeriklerinde 2000'li yıllardan sonra gerçekleştirilen değişimler, AİHM'nin devletlerin eğitim uygulamalarındaki etkisini göstermek açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. AİHS'nin "Kararın Bağlayıcılığı ve İnfazı" adlı 46. maddesinin 4. Fıkrasından anlaşılacağı üzere, AİHS'ye sözleşmeci devletler yükümlülüklerini yerine getirmedeği takdirde Bakanlar Komitesi, AİHM'nin kesinleşmiş hükmünü yerine getirmeyen tarafa ihtarda bulunduktan sonra, üçte iki oy çokluğuyla alacağı bir kararla durumu, AİHM'ye taşıma yetkisine sahiptir (Council of Europe, 1950, md. 46/4). AİHM, kararlarını uygulamayan sözleşmeci devletlere tazminat cezası (Council of Europe, 1950, md. 8) ve AK üyeliğini sonlandırma (Council of Europe, 1949, md. 8) şeklinde yaptırımlar uygulama yetkisine sahiptir. Bu tür yaptırımlar AİHS'ye sözleşmeci devletlerin Avrupa'da ve uluslararası hukuk alanında siyasî itibarı bakımından önem arz etmektedir. Nitekim AİHM kararlarını uygulamama veya sürüncemede bırakma durumu Avrupa kamu düzeninin yok sayılması, önemsenmemesi ve hukuk üstünlüğü prensibinin reddedilmesi olarak kabul görmektedir (Anayurt, 2004, s. 336).

AİHM kararları, genel olarak din eğitiminin yapısının nasıl olacağı ile ilgili bir perspektif çizmekte ve birtakım temel prensipler ortaya koymaktadır. Bu bağlamda AİHM'ye göre din eğitimi programları; çoğulculuk, eleştirelilik ve nesnellik prensiplerine uymalı ve ebeveynin dinî inanç ve felsefî inançlarına saygısızlık olarak değerlendirilebilecek fikrî aşılama yani *sistematik telkin* içermemelidir (ECtHR, 1976, par. 53). AİHM'ye göre sözleşmeci devletler bu prensipleri yerine getirdiği takdirde din eğitimi programlarını kendi ihtiyaçlarına ve geleneklerine göre tasarlama konusunda özgürdür (ECtHR, 2017, par. 95). Bu prensipler, AİHM'nin muafiyet konusunda verdiği kararlar bakımından da önemlidir. Nitekim muafiyete ilişkin AİHM'ye yapılan başvuruların bir kısmında, din dersinin AİHM'nin belirlediği bu prensiplere uygun olmadığı iddiası ile başvuran ebeveynler tarafından bu

dersten muafiyet talep edildiği görülmektedir (ECtHR, 2008; ECtHR, 2015). Bu prensipler sağlanmadığı takdirde ise AİHM, ebeveynlerin muafiyet taleplerini haklı kabul etmektedir.

AİHM'nin muafiyete yönelik kararlarında benzer davalarda zaman içerisinde farklı yaklaşımlar sergilediği de görülmektedir. Örneğin, AİHM'nin konuya ilişkin 1986 yılındaki ilk kararı olan Angeleni/İsveç davasında muafiyeti sistematik telkin kapsamında değerlendirdiği ancak dersin içeriğini dikkate almadığı görülmektedir. Zengin/Türkiye (2008) ve Folgero ve Diğerleri/Norveç (2007) kararlarına gelince AİHM'nin muafiyet konusunda din derslerinin içeriğine de odaklandığı görülmektedir. Söz konusu kararlarda AİHM, din derslerinin çoğulcu, nesnel ve eleştirel niteliğe sahip olmadığı ya da sistematik telkin boyutuna vardığı durumlarda koşulsuz muafiyetin olması gerektiğine kanaat getirmiştir. Buna karşılık AİHM'nin zorunlu din derslerinden muafiyete ilişkin son zamanlardaki yaklaşımının değiştiği ve daha da keskinleştiği gözlemlenmektedir. Nitekim AİHM Yalçın ve Diğerleri/Türkiye (2015) ve Papageorgiou ve Diğerleri/Yunanistan (2019) davalarında verdiği kararlarında ebeveynin haklarını ihlal etmeyecek şekilde uygun bir muafiyet sistemi olmadan verilen zorunlu din dersine, içeriğini değerlendirmeksizin karşı çıkmaktadır. Bu kararlarında AİHM, din dersinin içeriğinden ziyade ebeveynleri ağır bir yük altına sokan ve dinî veya felsefî inançlarını açıklamaya zorlayan muafiyet sistemindeki sorun üzerinde durmuş ve muafiyet konusuna ebeveynin dinî ve felsefî inançlarına saygı bağlamında yaklaşmıştır. Buna göre AİHM'nin konuya ilişkin son değerlendirmesinin [Papageorgiou ve Diğerleri/Yunanistan (2019), devletlerin din dersinin içeriği ne olursa olsun ebeveynleri dinî ya da felsefî inançlarını açıklamak zorunda bırakmayacak bir muafiyet sistemi oluşturması gerektiği yönünde olduğu görülmektedir.

AİHM'nin din dersinin içeriğine bakmadan sadece muafiyet sistemi üzerinden yapmış olduğu son zamanlardaki değerlendirmeleri, din derslerinin çoğulcu, nesnel ve eleştirel olma noktasında gelişmesi açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirilerek eleştirilmiştir. Nitekim Yalçın ve Diğerleri/Türkiye (2015) davasında AİHM'nin yalnızca muafiyet prosedürüne odaklanmasını Benfquih, *"...DKAB ders müfredatının fiilen elden geçirilmesi ihmal edilerek davanın nihaî noktasının bu olması üzücüdür"* diyerek eleştirmiştir (Benfquih, 2014). Papageorgiou ve Diğerleri/Yunanistan (2019) davasını değerlendiren Fokas ise bu konuyu *"...AİHM'nin önceki davaların açık bıraktığı soruları cevaplaması ve yeterince çoğulcu, eleştirel ve nesnel olan din eğitiminde zorunlu (muafiyet olasılığı olmayan) bir dersin tam olarak nasıl olması gerektiği konusunda daha fazla netlik sağlanması için kaçırılmış bir fırsat"* olarak yorumlamıştır (Fokas, 2019b). Bu noktada AİHM davaları sonrasında Türkiye'de Aleviliğin din eğitimi müfredatlarına dahil edilmesi başta olmak üzere daha çoğulcu bir din eğitimi için yapılan reformlar (Hendek & Fancourt, 2021, s. 16) din eğitiminin gelişimi açısından güzel bir örnektir.

AİHM, Grzelak/Polonya (2010) kararı ile din dersinin seçmeli olduğu durumlarda ise, ayrımcılık olmayan bir muafiyet hakkına odaklanmıştır. Bu dava ile muafiyet hakkı verilse

dahi AİHM'nin bunu tek başına yeterli görmeyebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Din dersinin statüsünün seçmeli olması durumunda AİHM konuyu, bu ders için karnede herhangi bir notun bulunmamasının din dersi alanlar ve almayanlar için oluşacak ayrımcılık ve damgalanma riski üzerinden değerlendirmiştir. Bu bağlamda AİHS'ye sözleşmeciler taraflar din dersinin statüsünün seçmeli olduğu durumda okul hanesine yazılacak notun damgalanma riski taşımasına ve çocuklar arasında ayrımcı bir muameleye sebep olmamasına özen göstermesini beklemektedir.

Tüm bunlarla birlikte AİHM'nin de politik bir mahkeme olduğunu unutmamak gerekmektedir.¹¹ Kabaoğlu'nun ifadesiyle "*Genel olarak her hukuk sistemi belli bir ideolojik sistemle ilişki halindedir.*" (Kabaoğlu, 2002, s. 48) AİHM'nin içtihatlarında meydana gelen değişiklikler; sözleşmeciler devletlerin siyasî ve sosyal kaygılarıyla AİHM kararlarının örtüşmemesi, AİHM'nin konuya hukukî boyuttan yaklaşırken eğitim sistemlerindeki karar alıcıların pedagojik ve siyasî kaygılarla yaklaşması vb. nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu noktada Türkiye'deki din eğitiminin arka planı ile AİHM'nin davayı ele alış şeklini değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Türkiye'deki zorunlu din dersinin ve muafiyet hakkının arka planına baktığımızda, din eğitiminde yaşadığı tecrübe sonucu ülkenin toplumsal bütünlüğünü koruma kaygısı ve azınlık hakları konularının olduğu görülmektedir (ECtHR, 2008, par. 44). Benzer bir savunu biçimini İsveç'te de görmekteyiz. İsveç'teki zorunlu din dersinin arka planında ise, toplumla işbirliği yapabilmek için ülkesindeki herkesin belli bir seviyede din bilgisi öğrenmesi gerekliliği yer almaktadır (ECtHR, 1986, s. 44). AİHM ülkelerin bu gerekçelerini haklı bulmakla birlikte, bir insan hakkı meselesi olarak ele aldığı din eğitimi konusunda mevcut durum üzerinden bir değerlendirme yapmaktadır. Bu noktada AİHM'nin değerlendirmelerinde; ülkelerin tarihî tecrübelerinin, dinî yapılarındaki farklılıklarının, siyasî, pedagojik ve toplumsal boyuttaki kaygılarının arka planda kalabildiği görülmektedir.

Sonuç

AİHM'nin din eğitimi ve muafiyet konusunda ele aldığı davalardaki kararlarından hareketle, muafiyetin iki temel başlık altında ele alındığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi örgün eğitimde din dersinden muafiyet, ikincisi ise dinî nedenlerden ötürü dersten/okuldan/faaliyetlerden muafiyettir.

AİHM'nin başvuranların örgün eğitimde din dersinden muaf olma taleplerini; sistematik telkin, içerik, inanca saygı, muafiyet sistemi ve damgalanma riski bağlamında farklı şekillerde ele aldığı görülmektedir. AİHM bu konuları, özellikle eğitim hakkını düzenleyen AİHS'nin 1 No.'lu Ek Protokol 2. maddesi ve din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 9. maddesinin bireyin din veya inancını açığa vurması özgürlüğü ile elde edilen ebeveynin

¹¹ Özellikle din özgürlüğü ile ilgili Türkiye aleyhine açılan davaların siyasî bir boyutu da bulunmaktadır. Öktem, (2002, s. 501); Özenç, (2005, s. 105).

dinî ve felsefî inançlarına saygının ihlali kapsamında değerlendirmektedir. AİHM, AİHS'ye sözleşmecî devletlere eğitim müfredatlarında yer alan din dersinde, çocuklar ile ebeveynlerinin dinî veya felsefî inançları arasında oluşabilecek bir çatışmadan kaçınması gerektiğini tavsiye etmektedir (ECtHR, 2019, par. 87 vd.). AİHM, ebeveynlerin dinî veya felsefî inançlarına saygı gösterilecek uygun bir muafiyet imkânı olduğu takdirde zorunlu din dersini de AİHS'ye aykırı görmemektedir (ECtHR, 2001, s. 6).

AİHM örgün eğitimde yer alan din dersinden muafiyet konusunda ebeveynin dinî ve felsefî inançlarına saygı gereği muafiyetin gerekliliğine odaklanırken; dinî nedenlerden ötürü dersten/okuldan/faaliyetlerden muafiyet konusunda okulun sosyal bütünleşmeye katkısına ve devletin takdir payına vurgu yapmaktadır. AİHM, takdir payı kapsamında devletin eğitim politikası doğrultusunda uygulama özerkliğinin olduğunu kabul etmektedir. AİHM'nin bu tip dinî nedenlerden ötürü dersten/okuldan/faaliyetlerden muafiyet konusuna ilişkin davalarda dersin içeriğini de yakından incelediği görülmektedir. Bu bağlamda da özellikle bir sonuca varırken derslerin bilgileri nesnel ve bilimsel bir şekilde aktarıp aktarmadığını; sistematik telkin boyutuna ulaşmış ulaşmadığını sorgulamaktadır. AİHM davaya konu olmuş dersleri bu niteliklere uygun olarak kabul ettiği durumlarda muafiyete gerek olmadığına hükmetmiştir.

Dinî nedenlerden ötürü dersten/okuldan/faaliyetlerden muafiyet konusundaki davalarda ise AİHM, örgün eğitimde zorunlu din dersinden muafiyet konusundaki yaklaşımından farklı olarak sözleşmecî devletlerin uygulamalarını meşruluk ve gereklilik açısından da incelemiştir.

Esasen AİHM davalarında din eğitiminden muafiyete ilişkin sorunların çözümlenmesinde öncelikle çoğulcu din eğitimi yaklaşımlarının hedeflerinin işlevsel bir role sahip olduğu anlaşılmaktadır (Fokas, 2020). Nitekim çoğulcu din eğitimi yaklaşımlarına göre din dersi her mezhebi/dini, dünya görüşünü ve ahlâk anlayışını öğretim konusu yapmalıdır (Bilgin, 2001, s. 83). Bu noktada AİHM'nin çoğulculuk kavramına ilk olarak yer verdiği Kokkinakis/Yunanistan (1993) davasında din eğitimi hakkını da kapsayan düşünce ve vicdan hürriyetini, "*demokratik çoğulculuğun yararlarını koruma ve ilerletme aracı*" olarak tanımladığı görülmektedir (Calo, 2010, s. 264; ECtHR, 1993, par. 31). AİHM'nin bu açıklamasından çıkarılacak ana çıkarımlardan biri, çoğulculuğun din ve vicdan hürriyeti bağlı olduğudur. İkinci bir çıkarım da AİHM'nin ilgili içtihatlarında sıklıkla tekrarlanan çoğulculuk ve demokrasi arasındaki bağlantıdır. Dolayısıyla AİHM'de din ve vicdan hürriyetinin bir boyutu olan din eğitimi hakkı; çoğulculuk ve demokrasi iç içe geçmiş olarak ifade edilmektedir (Fokas, 2020, s. 288). Bu da AİHM'nin öngördüğü din eğitimi yaklaşım şeklinin demokratik ve çoğulcu toplumu yansıtmaya gerekliliğinin ilk sinyallerini 1993 yılında verdiğini oraya koymaktadır. Bu durumda Sözleşmecî devletlerin din derslerinin içeriklerini çoğulcu din eğitimi kuramları doğrultusunda yenilemeleri, muafiyete ilişkin sorunların giderilmesi noktasında bir seçenek olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte AİHM davaları din derslerinin içerikleri, din eğitiminin statüsü, dinî sembol vb. ile ilgili çok

sayıda hususa ilişkin değerlendirmeleri beraberinde getiriyorsa da davaların özünün din eğitiminde kişilerin haklarını ihlal etmeyecek bir muafiyet sistemi oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda din derslerinde kısmî muafiyet uygulaması; farklılaştırılmış eğitim, ebeveynin inançlarına saygı vb. birtakım eksiklikler giderildiği takdirde, özellikle herkesin yeterince din eğitimi almasını isteyen devletler (İsveç, Türkiye vd.) için tam muafiyete alternatif bir sistem olarak değerlendirilebilir. Kanaatimizce AIHS'ye taraf devletlerin temel insan hak ve özgürlüklerine uygun olarak geliştirecekleri din eğitimi programları ve muafiyet sistemleri, AIHM'ye yapılacak başvuruların da önüne geçebilecek bir yol olarak görülmektedir. Bu noktada AIHM'nin politik ve özellikle statüsü belirsiz dinî azınlıklar için çekici bir mahkeme olmasının (Fokas & Richardson, 2017, s. 172) bir sonucu olarak, din eğitimi ve muafiyet konusuna ilişkin başvuruların da devam edebileceği unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Akbulut, O. (2016). Turkey: The European Convention on Human Rights as a Tool for Modernisation. İçinde P. Popelier, S. Lambrecht, & K. Lemmens (Ed.), *Criticism of the European Court of Human Rights* (1. bs, ss. 413-446). <https://doi.org/10.1017/9781780685175.016>
- Altaş, N. (2002). Türkiye'de Zorunlu Din Eğitimi Yapılandırma Süreci, Hedefler ve Yeni Yöntem Arayışları (1980-2001). *Dini Araştırmalar*, 4(12), 145-168.
- Altıparmak, K. (2013). *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye Kararının Uygulanması (Başvuru no ve Tarihi: 1448/04-9 Ekim 2007) İzleme Raporu*. İnsan Hakları Ortak Platformu, Almanya Federal Cumhuriyeti Büyükelçiliği. <http://www.aihmiz.org.tr/>
- Anayurt, Ö. (2004). *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*. Seçkin Yayıncılık.
- Arslan, Z. (2005). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Din Özgürlüğü*. Liberal Düşünce Topluluğu.
- Atakan, A. (2010). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Takdir Yetkisi Doktrinine İlişkin Bir İnceleme. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 16(3-4), 29-36.
- Ayhan, H. (2014). *Türkiye'de din eğitimi* (3. bs). Dem Yayınları.
- Benfquih, Y. (2014, Ekim 10). *Mansur Yalçın V. Turkey: Religious Education and the (Easy) Way Out*. Strasbourg Observers. <https://strasbourgobservers.com/2014/10/10/mansur-yalcin-v-turkey-religious-education-and-the-easy-way-out/>
- Berkmann, B. J. (2022). Religious education before the ECtHR: The Opt-out Clause does not Suffice Anymore. *British Journal of Religious Education*, 44(4), 1-12. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2029732>

- Bilgin, B. (2001). *Eğitim bilimi ve din eğitimi*. Gün Yayıncılık.
- Calo, Z. R. (2010). Pluralism, secularism and The European Court of Human Rights. *Journal of Law and Religion*, 26(1), 261-280.
<https://doi.org/10.1017/S0748081400000977>
- Cansız Aktaş, M. (2016). *Kuramdan uygulamaya eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Mustafa Tekin (Ed.). 3. bs. Pegem Akademi.
- Council of Europe. (1949). *Statute of the Council of Europe*.
<https://rm.coe.int/1680306052>
- Council of Europe. (1950). *European Convention on Human Rights*. ECtHR.
https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf
- Council of Europe. (2022). *Who We Are*. <https://www.coe.int/en/web/about-us/who-we-are>
- Çavuşoğlu, N. (2003). *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi: Kararların uygulanması Türkiye kararları*. Su Yayınları.
- Doğan, R. (2004). 1980'e kadar Türkiye'de din öğretimi program anlayışları (Ankara: MEB Yayınları, 2004), 611-646. İçinde *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışlar Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mart 2001)* (ss. 611-646). Millî Eğitim Bakanlığı.
- ECtHR. (1976). *Case of Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark (Application no. 5095/71; 5920/72; 5926/72)*. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57509>
- ECtHR. (1979). *X.v/ United Kingdom (Application no. 8010/77)*.
<https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-73958>
- ECtHR. (1986). *Lena and Anna-Nina Angeleni v/Sweden (Application no. 10491/83)*.
<https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-78932>
- ECtHR. (1993). *Case of Kokkinakis v. Greece (Application no.14307/88)*.
<https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-57827>
- ECtHR. (1996a). *C.J., J.J. and E.J. v. Poland (Application no. 23380/94)*.
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-2659>
- ECtHR. (1996b). *Case of Efstratiou v. Greece (Application no. 24095/94)*.
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58006>
- ECtHR. (1996c). *Case of Valsamis v. Greece (Application no. 21787/93)*.
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58011>
- ECtHR. (2000). *Jimenez Alonso et Jimenez Merino v. Spain (Application no.51188/99)*.
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5973>

- ECtHR. (2001). *Saniewski v. Poland* (Application no. 40319/98). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5956>
- ECtHR. (2006a). *Bulski c. Pologne* (Application no. 46254/99, 31888/02), 46254/99, 31888/02. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75546>
- ECtHR. (2006b). *Konrad v. Germany* (Application no. 35504/03). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76925>
- ECtHR. (2007). *Case of Folgerø and Others v. Norway* (Application no. 15472/02). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81356>
- ECtHR. (2008). *Case of Hasan and Eylem Zengin v. Turkey* (Application no. 1448/04). <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-82580>
- ECtHR. (2009). *Appel-Irrgand and Others v. Germany* (Application no. 45216/07). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112539>
- ECtHR. (2010). *Case of Grzelak v. Poland* (Application no. 7710/02). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99384>
- ECtHR. (2015). *Case of Mansur Yalçın and Others v. Turkey* (Application no. 21163/11). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146487>
- ECtHR. (2017). *Case of Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland* (Application no. 29086/12). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170436>
- ECtHR. (2019). *Case of Papageorgiu and Others v. Greece* (Application no. 4762/18, 6140/18). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197254>
- ECtHR. (2023). *Rules of Court*. Council of Europe. https://www.echr.coe.int/documents/rules_court_eng.pdf
- Ekiz, D. (Ed.). (2007). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Lisans Yayınları.
- Evans, C. (2008). Religious Education In Public Schools: An international human rights perspective. *Human Rights Law Review*, 8(3), 449- 473. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngn020>
- Fokas, E. (2019a). Religion and education in the shadow of the European Court of Human Rights. *Politics and Religion*, 12(1), 1-8. <https://doi.org/10.1017/S1755048318000457>
- Fokas, E. (2019b, Kasım 27). Stuck in the middle with Papageorgiou: Missed or new opportunities? *Starasbourg Observers*. <https://strasbourgothers.com/2019/11/27/stuck-in-the-middle-with-papageorgiou-missed-or-new-opportunities/>

- Fokas, E. (2020). Messages from the European Court of Human Rights on religion, Secularism, Tolerance and Pluralism. İçinde V. Karpov & M. Svensson (Ed.), *Secularization, Desecularization, and Toleration* (ss. 279-298). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54046-3_14
- Fokas, E., & Richardson, J. T. (2017). The European Court of Human Rights and minority religions: Messages generated and messages received. *Religion, State & Society*, 45(3-4), 166-173. <https://doi.org/10.1080/09637494.2017.1399577>
- Gözübüyük, Ş. & Gölcüklü, F. (2004). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve uygulaması: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi* (5. bs). Turhan.
- Hendek, A., & Fancourt, N. (2021). The effects of judgements by the European Court of Human Rights on Religious Education in England and Turkey. *Religion & Education*, 48(4), 436-457. <https://doi.org/10.1080/15507394.2021.1961658>
- Kabaoğlu, İ. (2002). *Özgürlükler hukuku (insan haklarının hukuksal yapısı)*. 6. bs. İmge Kitabevi.
- Kap, D. (2014). Türkiye’de zorunlu din dersi uygulaması. *Akademik Perspektif, Kasım*, 58-61.
- Kaymakcan, R., & Hendek, A. (2022). European Court of Human Rights’ judgements and compulsory religious education in Turkey. *British Journal of Religious Education*, 1-11. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2045901>
- Kızılabdullah, Y. (2008). Toledo kılavuz ilkeleri ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programı. *Dinî Araştırmalar*, 11(32), 167-181.
- Leigh, I. (2012). Objective, critical and pluralistic? Religious education and human rights in the European Public Sphere. İçinde *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook* (ss. 192-214). Springer.
- Madra, Ö. (1981). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve bireysel başvuru hakkı*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler.
- MEB. (2010). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*. Millî Eğitim Bakanlığı.
- MEB. (2018). *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi öğretim programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Resmî Gazete. (1997). *İnsan hakları ve ana hürriyetleri korumaya dair sözleşmenin oluşturduğu denetim mekanizmasının yeniden yapılanmasına ilişkin 11 no.lu protokol (Sayı: 23025)*. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23025.pdf>

- OSCE. (2007). *Toledo guiding principles on teaching about religions and beliefs in public schools: Prepared by ODIHR advisory council of experts on freedom of religion and belief*. OSCE/ODIHR.
- Öktem, A. E. (2002). *Uluslar arası hukukta inanç özgürlüğü*. Liberte Yayınları.
- Özenç, B. (2005). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde inanç özgürlüğü ve Türkiye* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özenç, B. (2008). AİHM ve Danıştay kararlarının ardından zorunlu din dersleri sorunu. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 66(2), 191-226.
- Relaño, E. (2010). Educational pluralism and freedom of religion: Recent decisions of the European Court of Human Rights. *British Journal of Religious Education*, 32(1), 19-29. <https://doi.org/10.1080/01416200903332049>
- Temperman, J. (2017). Parental rights in relation to denominational schooling under the European convention on human rights. *Religion and Human Rights*, 12(2-3), 142-152. <https://doi.org/10.1163/18710328-12231133>
- Turan, İ. (2012). Ulusal ve uluslararası hukuk açısından Türkiye'de din eğitiminin yasal dayanakları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 77-109.
- Türmen, R. (2002). Avrupa insan hakları açısından temel hak ve özgürlüklerin kapsamı ve sınırlamaları. *Yargıtay Dergisi*, XXVII(Ocak-Nisan), 192-213.
- Yaman, A. (2014). Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri komisyonu ve kitaplarda gerçekleştirilen değişiklikler ekseninde Alevi Çalıştayları'nın sonuçlarına dair. *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu* içinde. M. Yazıcı (Ed.). (C. 1, ss. 373-388). Bingöl Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2000). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (2. bs). Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, E. (1992). *Hukuk sözlüğü* (4. bs). Yetkin Hukuk Yayınları.

Exemption in the European Court of Human Rights as an Issue of the Right to Religious Education

Sümeyye Demirtaş & Ayşe Zişan Furat

Extended Abstract

Introduction

Since its establishment, many applications have been made to the European Court of Human Rights (ECtHR) within the framework of different articles of the European Convention on Human Rights (ECHR) and directly or indirectly related to different aspects of religious education. In the cases dealt with by the ECtHR on religious education; the content of religious education and compulsory religious education, religious symbols in schools, the age of starting religious education, the appointment of religious education teachers, discrimination, the dress of teachers and students, religious propaganda during education, etc. have been the focal points. In this context, the issue of exemption has also been the subject of the ECtHR many times from various angles and is still a topical issue.

The ECHR consists of 59 articles and 16 additional protocols that protect fundamental rights and freedoms. The ECHR is one of the leading systems developed in the international arena regarding human rights and freedoms. This article focuses on the ECHR, which has an important place in international law in terms of the rights and freedoms it contains, the individual application right and the review system, and in this context, the ECtHR's decisions on exemption in religious education. The fact that exemption is one of the main concepts at the center of cases on different aspects of religious education, such as the content of religious education, respect for parental rights, and non-discrimination, has influenced the shaping of the article especially on the axis of exemption. From this point of view, the main purpose of the article is to reveal the ECtHR's approach to the subject by evaluating the way the issue of exemption is addressed in the ECtHR decisions.

The examination of the ECtHR decisions, which are one of the most influential factors in shaping religious education practices today, on the exemption axis has a special importance due to its potential to provide a basis for future evaluations. As a matter of fact, the administrative and political binding nature of the ECtHR and the principle of being

a democratic and legal society require the contracting states to take into account the ECtHR decisions in their religious education practices. For this reason, knowing the ECtHR's approach to the issue of exemption from religious education and its solution proposals is of particular importance in terms of contributing to the understanding of the factors affecting the development and change of religious education practices especially in Continental Europe.

In this article, which is a qualitative research, case documents on the exemption subject to the ECtHR, international human rights texts and other studies on the subject were used as documents. In this respect, it is an opportunity that the majority of the case documents used in this article are published on the HUDOC database on the official website of the ECtHR. The documents obtained were limited to Article 8 of the ECHR on the right to respect for private and family life, Article 9 on the right to freedom of thought, conscience and religion, Article 14 on the prohibition of discrimination and Article 2 of Additional Protocol No. 1 on the right to education, and the ECtHR decisions on exemption from religious education based on these articles.

Descriptive analysis was preferred as the unit of analysis. In this article, the main issues identified through descriptive analysis are thoroughly defined in their own context and supported by direct quotations from the ECtHR case texts. In this respect, firstly, the ways in which the exemption has been addressed in the applications to the ECtHR have been classified and the main headings have been formed; then, the main elements that constitute the ECtHR's perspective on the exemption issue have been emphasized.

1. Exemption

In the ECtHR decisions, the issue of exemption is mainly addressed within the framework of the right of parents to demand that the state respect their religious beliefs and philosophical convictions in the education of their children. Contracting states have different practices regarding exemption from religion lessons. It has been observed that the ECtHR approaches the issue through the necessity of establishing an exemption system in the case of a compulsory religion lesson, despite the diversity of practice differences.

As a result of the descriptive analysis of the case texts, which constitute one of the main sources of the article, it has been observed that the issue of exemption from religious lessons is dealt with under two headings: exemption from religious lessons in formal education and exemption from lessons, school and activities for religious reasons.

1.1. Exemption from Religious Lessons in Formal Education

When we examine the ECHR cases, it is revealed that exemption from religion classes is, in short, a situation in which the child is exempted from attending all or certain parts of

the lesson. The main problem in applications regarding the subject is the conflict between the applicants' religious or philosophical convictions and what is taught in the lesson.

It has been observed that the ECtHR addresses the issue of exemption from religion lessons in formal education from two different perspectives: Full exemption and partial exemption.

1.1.1. Full Exemption

In ECtHR cases, the issue of full exemption has been addressed in a manner closely related to systematic indoctrination, victimization, risk of stigma and discrimination. It is understood that the applications for full exemption stem from possible religious conflicts between parents and children and discriminatory treatment between those who take religion classes and those who do not. However, it has also been observed that the effect of the social characteristics of the region on the risk of stigma and the effect of the grades in the report card on future life may be a factor for parents to give up exemption from the lesson.

1.1.2 Partial Exemption

Partial exemption means that the child is not completely exempted from religion classes, but is exempted from some parts of the lesson. The *Folgero and Others v. Norway* (2007) case is a good example as it is directly related to partial exemption. The ECtHR has criticized the partial exemption system under three headings: its applicability, the need for an explanation of religious or philosophical belief, and its adequacy.

1.2. Exemption from Lessons and School and Activities for Religious Reasons

In the relevant cases, it has been observed that parents have requested that their children be exempted from certain courses, activities or even the whole school, on the grounds that they are contrary to their religious or philosophical beliefs. The ECtHR does not always find parents' requests for exemption on religious grounds reasonable. It has been observed that the ECtHR leaves the exemption decision to the margin of appreciation of the contracting state, especially in cases that the ECtHR considers to be in the public interest. The ECtHR has addressed the issue within the scope of systematic indoctrination and impartiality, contribution to social integration and the state's margin of appreciation.

Evaluation

The ECtHR cases draw a perspective on the structure of religious education in general and set out some basic principles. In this context, according to the ECtHR, religious education programs should comply with the principles of pluralism, criticality and objectivity and should not include systematic indoctrination, i.e. systematic indoctrination that could be considered as disrespectful to the religious and philosophical beliefs of parents. According to the ECtHR, contracting states are free to design religious education programs according

to their own needs and traditions as long as these principles are met. If these principles are not met, the ECtHR has considered the parents' requests for exemption to be justified.

It has also been observed that the ECtHR has taken different approaches to exemption in similar cases over time. Changes in the ECtHR's jurisprudence have resulted from reasons such as the political and social concerns of the contracting states not coinciding with the ECtHR's cases. The ECtHR's approach to the issue is from the legal dimension while decision-makers in education systems approach it with pedagogical and political concerns.

Conclusion

Generally, in applications made within the framework of the articles of the ECHR regulating the right to education, the prohibition of discrimination, the right to freedom of thought, conscience and religion and the right to respect for private and family life; the issue was addressed in relation to systematic indoctrination, content, respect for belief, exemption system, risk of stigma, social integration and margin of appreciation etc.

While the ECtHR focuses on the necessity of exemption from religion lessons in formal education out of respect for the religious and philosophical beliefs of the parents, it emphasized the contribution of the school to social integration and the state's margin of appreciation in exemption from lessons and schools and activities for religious reasons. In cases concerning exemption from lessons and schools and activities for religious reasons, the ECtHR has also examined the practices of the contracting states in terms of legitimacy and necessity, unlike its approach to exemption from compulsory religion lessons in formal education.

It has been concluded that the ECtHR has proposed an exemption system in which the religious or philosophical beliefs of the parents are respected and they are not compelled to reveal their religion and beliefs. In fact, it has been understood that the goals of pluralistic religious education approaches have a functional role in solving problems related to exemption from religious education in ECtHR cases. In our opinion, the religious education programs and exemption systems to be developed by the state parties to the ECHR in accordance with fundamental human rights and freedoms have been observed as a way to prevent applications to the ECtHR.